

**QLOBALLAŞMA VƏ LOKALLAŞMA PROSESLƏRİNİN
TÜRK DÖVLƏTLƏRİNİN DİL SİYASƏTİNƏ TƏSİRİ****T.İ.HACIYEVA ***

Yer üzündə yaşayan millətlərin, xalqların, ümumilikdə dünya əhalisinin birləşməsinə, bu birlikdə onun davranışını, idarə edilməsini özündə əks etdirən qloballaşma cəmiyyətlə sıx bağlı olan dildən də yan keçmir, ona müxtəlif istiqamət və keyfiyyətlərdə təsir göstərir. Bu baxımdan həmin prosesin dil siyasətinə müəyyən təsiri danılmazdır. Məsələnin şərhinə keçməzdən əvvəl təsiredici qüvvənin, yeni qloballaşma və lokallaşmanın mahiyyətindən danışmaq-la bu terminlərin izahını vermək məqsədmüvafiq olardı.

Qloballaşma hər şeydən öncə, inteqrasiyadır və cəmiyyətin tarixi ilə sıx bağlıdır, insan cəmiyyəti yarandığı vaxtdan bu proses başlanmışdır. Qloballaşmanın mahiyyətini qısa şəkildə cəmiyyətin bir çox sahələrində, ilk öncə iqtisadiyyatda sərhədlərin pozulması kimi şərh etmək olar. Bir qrup politoloqlar bu prosesin yalnız iqtisadiyyata aid olduğunu söyləyirlər. Bu fikirdə müəyyən həqiqət var, çünki həm qloballaşma, həm də onun yığcam modeli olan lokallaşma ilkin olaraq iqtisadiyyatda başlamış, sonradan mədəniyyət və incəsənətlə bağlı sferalarda bu və ya digər dərəcədə fəaliyyət göstərmişdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, proses cəmiyyət yarandığı gündən başlayıb, lakin özünü birdən-birə müasir vəziyyətdə olduğu ölçü və miqyasda göstərməyib, belə ki, qəbilə, icmalar birliyi yerini xalqlar birliyinə, sonradan millətlər, dövlətlər, regionlar birliyinə verməklə qloballaşmanın müasir mərhələsini təmin etmişdir. Tarixi qədimlərə gedib çıxan qloballaşma anlayışını ifadə edən termininin yaranması ingilis iqtisadçısı T. Levitin adı ilə bağlıdır: « O, 1983-cü ildə «Harvard biznes revyu» jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində qloballaşmanı iri transmilli korporasiyaların istehsal etdiyi ayrı-ayrı məhsulların bazarlarının birləşməsi fenomenini kimi ifadə etmişdir» (1, s. 8). Termin «qlobus» sözündən törənib.

Lokallaşma termini isə latın mənşəli «locales» sözündən törənib ki, bu da hər hansı bir şeyin müəyyən ərazi daxilində məhdudlaşdırılması deməkdir. Qloballaşma termini ilə yanaşı işlətdiyimiz lokallaşma da mahiyyət etibarilə əslində inteqrasiyadır, əlaqədir. Lakin o, qloballaşmanın yığcam formada təzahürüdür və yalnız müəyyən regiondakı dövlətlərin birliyi, inteqrasiyasıdır, dünya bir-

---

* Hacıyeva Təranə İmamverdi qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi.

liyi səviyyəsinə yüksələ bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, lokallaşma həm müxtəlif sistemli və mənşəli, həm də oxşar, yaxud eyni mənşəli dövlətlər, onların dilləri arasında ola bilər. Bu baxımdan Azərbaycan öz tarixi boyu ölkədəki ictimai-siyasi proseslərdən, iqtisadi siyasi formasiyalardan asılı olaraq ayrı-ayrı zaman kəsiklərində müxtəlif sistemli və mənşəli dövlətlərlə lokallaşma prosesini yaşayıb. Demək lazımdır ki, bütün bu birləşmə meyilləri və əlaqələr, inteqrasiya prosesləri Azərbaycan üçün lokallaşma çərçivəsindən kənara çıxıb bilməyib. Adı çəkilən proses XVI-XVII əsrlərdə məşabını bir qədər böyütsə də, qloballaşma səviyyəsinə qalxa bilməyib. Azərbaycanın daxil olduğu Səfəvilər imperiyasının həmin dövrün dünyanın xeyli hissəsini qloballaşdıran Osmanlı imperiyası ilə iqtisadi birliyi Şərqi və Qərbi böyük hissəsini əhatə edirdi. Lakin yenə də bu birlikdən kənarda qalan imperiya və dövlətlər var idi və həmin dövr üçün qloballaşma deyil, sadəcə dövlətlərarası əlaqə, birlik adlandırılan proses müasir mərhələdəki qloballaşmanın bütün tələblərinə cavab vermirdi, müəyyən mənada lokallaşma ilə uyğunluq təşkil edirdi. Mahiyyət eyni olsa da, forma fərqli idi. Azərbaycanın müasir mərhələdəki Qərbə, Şərqi inteqrasiyası isə artıq qloballaşmada iştirakdır, çünki bu əlaqə bütün dünyanı ehtiva edib.

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan lokallaşma prosesində müxtəlif birliklərdə iştirak edib: Quldarlıq dövründə «İpək yolu»nda iştirak edən ölkələrlə, feodalizm dövründə Tatar-Monqol, Səfəvilər, Osmanlı, Teymurləngin yaratdığı imperiyalara daxil olan ölkələrlə, XIX əsrin sonlarından XX əsrin sonlarına qədər Rusiyaya, XX əsrin sonlarından isə Türki dünyasına inteqrasiya edib. Deməli, Azərbaycanın və digər türkdilli dövlətlərin bir-birinə inteqrasiyası lokallaşmadırsa, dünyaya inteqrasiyası qloballaşmadır. Fəaliyyət məşabından çıxış edərək, iki cür adlandırdığımız proses, yeni inteqrasiya bütün dövrlər üçün eyni dərəcədə məhsuldar olmayıb. Rus imperiyasının varisi olan Sovet dövləti çox az müddətə müstəqillik əldə edən respublikaları yenidən imperiya tərkibinə qatararaq onları SSRİ daxili lokallaşmaya məhkum etdi. Stalinin qoyduğu qadağalar, məhdudiyətlər qloballaşmanı ancaq Rusiyaya lokallaşma ilə əvəz etdi.

«XX əsrin birinci yarısından Stalin, Hitler, Mussolini rejimləri, ikinci yarısında Hind-Çində Pol-Pot rejimi, Çində Pinoçet rejimi, Çində «mədəni inqilab», Çilidə Pinoçet rejimi, İndoneziyada, İraqda və s. ölkələrdəki rejimlər bəşəriyyətin ümumi inkişafına ləngidici təsir göstərmişdir»¹. Dünya sosialist sistemi dağıldıqdan sonra qloballaşma prosesi yeni vüsət alıb.

Politoloqların bir çoxu qloballaşmanı amerikallaşma kimi qəbul etsələr də, onu uğurlu «köçürmə» adlandırmaq olmaz. Çünki qloballaşmada təkcə Amerikanın deyil, Qərbi dəyərlərinin təbliği əsasdır və prosesi düzgün anlamaq üçün onun ünsürlərini təhlil

---

¹A.Şükürov. Qloballaşma, mif və tarix. Bakı, 2005, s.12

etmək lazımdır. Yuxarıdakı ideyadan çıxış edənlər qloballaşmanın dili kimi də yalnız ingilis dilini görürlər. Lakin qloballaşmada «hegemon» mövqeyini tutmaq onu əbədi olaraq idarə etmək deyildir, vaxtaşırı bu missiya müəyyən amillərlə əlaqədar digər dövlətlərin və müvafiq olaraq onların dillərinin üzərinə düşə bilər. Qloballaşmada iştirak etmək bu prosesdəki hegemon dövlətin dilinin ayrı-ayrı ölkələr üçün dövlət və ya ünsiyyət dili kimi qəbul edilməsi kimi başa düşülməməlidir. Bu, digər milli dəyərlərə də aiddir. Məsələn, dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərindən olan Yaponiya qloballaşmaya qoşulsa da, belə bir fikirdədir ki, Qərbin yalnız texnika və texnologiyasından bəhrələnmək lazımdır, milli dəyərlər isə özümüzdə də var. Eyni bir mövqe nisbi dəyişikliklərlə Çin, İsveçrə, BƏƏ dövlətlərində də müşahidə edilir. Belə bir mövqe Azərbaycan üçün də arzulanır. Qloballaşmada, yeni ümumiləşmədə xüsusiyyətimizi saxlamaq üçün, bir çox sahələrin, o cümlədən, dilin yad təsirlərdən qorunmasını təmin etmək üçün ölkədə uğurlu dil siyasəti və bu siyasətin müəyyənləşdirdiyi dil quruculuğu yeridilməlidir.

80 illiyini qeyd etdiyimiz I Türkoloji qurultay və onun nəticəsi kimi təzahür edən dil quruculuğu məsələləri türk dünyası üzrə lokallaşmanın türk dövlətlərinin dil siyasətinə təsiri kimi qiymətləndirilə bilər. Məlumdur ki, uzun əsrlər işlədilmiş ərəb əlifbası məhz 1929-cu ildə latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edildi. Lakin on ildən sonra Sovet imperiyasındakı lokallaşma həmin əlifbanın kiril qrafikalı əlifba ilə əvəzlənməsinə səbəb oldu. Yaxud türk dünyasında Orxon-Yenisey yazılarından sonra ən böyük abidə sayılan «Divani-lügəti-it türk»ün XX əsrin 20-ci illərdəki tərcüməsi də qurultayın, yeni lokallaşmanın məhsuludur. Bütövlükdə qurultayın keçirilməsinin özü, orada qaldırılan problemlər lokallaşmanın türk dövlətlərinin dil siyasətinə kifayət qədər təsir edən ən ümdə amildir. Ortaq türk dili problemi də lokallaşmadan irəli gələn məsələlərdəndir və təbiidir ki, hal-hazırda nəinki təkcə Azərbaycan, həm də digər türk dillərində işlənən ortaqlar da həmin prosesin dilə təsiridir.

Müstəqillik qazanandan sonra Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf strategiyasında əvvəlki dövrlərdə də müxtəlif şəkillərdə, yəni gah enən, gah da yüksələn xətt üzrə inkişaf edən Qərb-Şərq mədəniyyətinin vəhdəti müşahidə edilir. Təbiidir ki, bu mədəniyyətin təməlinə milli və ümumbəşəri keyfiyyətlərin sintezində ümumtürk ənənələri durarsa, qloballaşmanın arzuolunmaz nəticələrindən sığorta oluna bilərik. Eyni bir halın sovet məkanına daxil olan türk dövlətlərində də olması arzu edilən haldır. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin sonlarından başlanan, daha da güclənən proses sovet məkanındakı türk dövlətləri üçün qloballaşmaya həmin dövlətlərdən daha əvvəl qoşulan Türkiyənin dil siyasətinin model kimi qəbul edilməsinə yol verib. Məlumdur ki, Türkiyə ilə yanaşı, İslam dünyasında da lokallaşma prosesi gedir ki, bu amil də həm sovet məkanına daxil olan türk dövlətlərinin, həm də Türkiyənin dil siyasətində əhəmiyyətli rol oynayır. Doğrudur, ikincinin

(İslam dünyası nəzərdə tutulur – T.H.) Azərbaycana təsiri o qədər güclü olmasa da, dil siyasətinə təsir edən mövqe və amilləri ümumtürk dünyası üçün aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Türkçülərin mövqeyi və onların dil siyasəti ilə bağlı görüşləri. Bu mövqeyin tərəfdarları latın əlifbasını, dilin ləksikasının tamamilə milliləşdirilməsini və ərəb, fars, Avropa mənşəli istilahların türkləşdirilməsini dəstəkləyirlər.

2. Modernistlərin dil siyasəti ilə bağlı görüşləri: latın əlifbası, dilin sadələşdirilməsi, danışiq dilinin yazı dili ilə eyniləşdirilməsi, ərəb, fars sözlərindən tamamilə imtina, Avropa mənşəli beynəlmillizmlərin dildə məhdudiyətsiz istifadəsi.

3. İslamçıların görüşlərində isə ərəb əlifbasından istifadə, islamlaşma ilə bağlı ifadələrin dildə genişlənməsi, ərəb, fars mənşəli sözlərin bolluğu, onların Avropa mənşəli terminləri əvəzləməsi əsas yer tutur.

Bu bölgədə əsas mübarizə birinci və ikinci fikrin tərəfdarları arasında gedir, hər ikisində dil siyasəti üçün əhəmiyyətli müddəalar var və bu ideyaların təməlinə ümumtürk mədəniyyəti dayanır. Lakin modernistlərin dil siyasəti qloballaşmanın dilə mənfi istiqamətdə təsirinin qarşısını o qədər də almır və dilin yeri gəldi-gəlmədi, yad elementlərlə yüklənməsinə yol verir. Üçüncü mövqe isə özünə o qədər də dəstək tapmayıb. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet məkanına daxil olan dövlətlərin dil siyasəti eyni model əsasında formalaşmış ki, bu model də qloballaşmaya bu ölkələrdən daha əvvəl qoşulan Türkiyə modelidir. Dil siyasəti dövlətçiliklə sıx bağlı anlayışdır. O, dövlət siyasətinin tərkib hissəsidir və dili dünyada baş verən proseslərin mənfi təsirindən qorumaq üçün məqsədyönlü şəkildə yeridilməlidir. Qloballaşmanın həm iqtisadi, həm də mənəvi və mədəni cəhətdən qurbanı olmamaq üçün prosesə kor-koranə şəkildə deyil, şüurlu qoşulmaq lazımdır. Bu baxımdan qloballaşmanın dilə ancaq müsbət istiqamətdə təsir etməsi üçün dil siyasəti ilə bağlı problemlərin dövlət səviyyəsində həllinə nail olmaq lazımdır.

XXI əsrin əsas keyfiyyət göstəricisi dinamiklikdir və dilin ən fəal təbliğatçısı KİV-dir. Buna görə də qloballaşmanın dilə gətirdiyi və gətirə biləcəyi ifadələri geniş kütləyə ilkin çatdıran KİV-in dili üzərində dövlət nəzarətinin olması vacibdir. Bunun üçün nəinki Mətbuat Şurasında, həm də elektron kütləvi informasiya vasitələrinə nəzarət edən Yayım Şurasında da dil komissiyaları yaradılmalı və onlara müəyyən səlahiyyətlər verilməlidir.

Dövlət təşkilatlarında, rəsmi idarələrdə çalışan şəxslər də müəyyən mənada dil təbliğatçılarıdır və onların da Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti üzrə attestasiyadan keçirilməsi bu sahədəki əməli tədbirlərdən olmalıdır.

Ölkə ali məktəblərinin ixtisasdan asılı olmayaraq bütün fakültələrində Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti fənni tədris edilməlidir ki, sonradan dövlət dilinin tətbiqi ilə bağlı problemlər yox dərəcəsinə olsun.

Son olaraq, 80 illiyi münasibətilə konfrans keçirdiyimiz Türkoloji qurultayın fəxri iştirakçılarında olan Əlibəy Hüseynzadənin türklər haqqında dediyi sözləri xatırlamaq məqsədmüvafiqdir: «Türklər tarixdə bir dəfə qılınları gücünə, ikinci dəfə etiqadları ilə parlayıblar. Üçüncü dəfə elmləri hesabına parlayacaqlar». Bu işdə dövlətçiliklə, elm və mədəniyyətlə birbaşa əlaqəli olan dövlət dilinin tətbiqini nizamlayan uğurlu dil siyasətinə böyük ehtiyac var.

**ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЛОКАЛИЗАЦИИ
НА ЯЗЫКОВУЮ ПОЛИТИКУ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ**

Т.И.ГАДЖИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье даётся краткий анализ этих процессов, анализируются различные аспекты языковой политики, отмечается, что языковая политика является составной частью государственной политики.